

WARE AARD

De blik van een onderwijzer

Eerste druk augustus 2026

© Copyright 2026 JACK DE BOER, FRANEKER

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaargemaakt, op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Ook tekst- en datamining van deze uitgave is zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever niet toegestaan.

Jack de Boer

Ware aard

De blik van een onderwijzer

Uitgeverij Van Oorschot
Amsterdam

Voor Evert, die voortleeft
en voor Wies, de standvastige.

Dat alles
De onafzienbare
het getijdenboek
in de cel

is studie.
nevels,
van mijn gedachten
van mijn oog.

Cees Nooteboom, uit gedicht 7 van de reeks 'Het bedrog
van het zien', *Het gezicht van het oog*, 1989

Inhoud

Oog in oog	9
Blik omhoog	24
Binnen de perken	44
Gelijkspel	68
Manipulalief	84
Duim niet in maar óp de vuist	105
De D van Doorzien	125
Zelfportretten	154
Roze etui en rode harten	170
Bestaan in spel	201
Honderd dingen en een gat	225
Een streepje bloot	242
<i>Nawoord</i>	271
<i>Noten</i>	273
<i>Literatuurlijst</i>	277
<i>Kunstverwijzingen</i>	283

Oog in oog

Aan mijn moederskant van de familie komt glaucoom voor. Dat is een beschadiging van de oogzenuw, vaak in combinatie met een hoge oogdruk. De aandoening is erfelijk en daarom laat ik eens in de zoveel tijd door een opticien mijn oogdruk meten. Vorige week, de laatste van mijn zomervakantie, had ik een afspraak, ook voor een herhaalde *oogmeting*. Ik had een tas bij me met een groot boek. Behalve mijn ogen wilde ik namelijk nog iets anders laten controleren: een opzienbarende, zeg betwifelbare premisse ten aanzien van mensenogen in het algemeen.

Met een steriel reinigingsdoekje poetste de opticien de steunen schoon, waar ik vervolgens mijn kin in en voorhoofd tegenaan legde. Met een onbeweeglijk hoofd keek ik door het apparaat naar een huisje met een rood dak en een witte oprit. Ik wist hoe het zou gaan, mijn ogen knipperden al uit alle macht.

‘Probeer je ogen open te houden,’ zei de opticien. Het was makkelijk praten, dit was Pavlov, mijn ogen begonnen te tranen.

‘Eerst je rechteroog,’ zei ze.

Het huisje verdween. Ik zag alleen nog een groen stipje. Het was de loop van een geweer. Ik stond onder schot. Ieder moment kon het gebeuren. Mijn voorhoofd drukte

hard tegen de beugel, alle spieren rondom mijn oog probeerde ik aan te spannen, het groene stipje dreef in een nevel en toen... puf. Een luchtstootje botste tegen mijn –

‘Nog eens,’ zei de opticien. Je had je oog dicht.

Na drie, vier pogingen per oog was het klaar. Even later, in de kamer waar de oogmeting zou worden verricht, las ze af op de computer dat de oogdruk nog prima is: ‘Achttien en achttien. Vorige keer was het zestien en negentien, dus er is weinig veranderd.’

Ik knikte tevreden en drukte mijn hoofd tegen een ander apparaat, waardoorheen ik rijen letters ging lezen, die op een afstand van een meter of zes in een spiegel geprojecteerd werden. Naast de grote leren stoel waarin ik zat, had ik mijn tas gelegd.

‘Hoe gaat het met de bril die je nu draagt?’ vroeg de opticien. Het is een leesbril, die ik al twaalf jaar draag. Ik antwoordde dat ik vermoedde dat het misschien tijd was voor nieuwe glazen.

‘Regelmatig voel ik aan het eind van de dag een soort van zeurende pijn boven mijn rechterwenkbrauw. Zeker als ik erop druk,’ zei ik. ‘En ’s ochtends zijn de letters in de krant weer erg klein. Als er dan niet een fel licht op schijnt, moet ik heel hard mijn best doen.’

‘Dat is logisch,’ zei de opticien. ‘Je pupil is dan groot en dan heb je meer last van lichtverstrooiing. Je visus neemt dan af.’

‘Visus?’

‘Je gezichtsscherpte.’ De opticien schoof de lensmeter voor mijn gezicht.

Ik ken een schilderij van Jan Mankes (1889–1920) – ik vind het zijn mooiste zelfportret – waarop hij zichzelf met een

kerkuil op zijn hand heeft afgebeeld. Mankes was bijziend. Voor een schilder is dat een handicap, maar het is alsof Mankes met die kerkuil wil zeggen: ik kan heus goed kijken, ik kijk met twee paar ogen, zelfs in het donker kan ik zien. Ik zie wat voor het gewone oog verborgen is.

Mankes schildert zijn ogen en die van de uil in matte verf, de haarfijne glanspunten zijn zwak als het verst gelegen sterrenlicht. En toch spreken die ogen. Ze fixeren mijn blik. Hoe ik mijn blik ook laat ronddwalen over het schilderij, telkens keer ik terug naar die vier ogen. Ze zijn dwingend, eisen mij op, terwijl hun blik zacht is. Of misschien is het juist wel vanwege die zachtheid dat ik blijf kijken. Dat ik het durf. Dat hij in mijn donker kijkt.

In iemands ogen kijken moet je maar durven. Het is intiem en intimiderend. Je durft het misschien als je je wilt laten kennen. Als je je niet wilt verstoppen. Ogen zijn de erogene zones van de ziel. Verliefde blikken maken dat je denkt dat jij ten diepste, *in wezen*, gekend en bemind wordt. De ziel draagt geen kleren, geen maskers, geen make-up.

Alle meisjes en vrouwen die ooit, doelbewust of niet, een verliefdheid in mij wisten te ontbranden, deden dat met hun ogen. Dat overkwam me al op de lagere school. Het meisje dat in mijn geheugen heel lekker rook – *naar boterbloemen* bedacht ik ooit, zoekende naar adjectieven die pasten bij mijn roes van toen – bezat *de blauwste ogen van het heelal*. Heb ik de blauwste ogen van het heelal ooit goed aangekeken? Ja, maar waarschijnlijk steeds even kort, slap in de knieën.

Van nature ben ik terughoudend, eerder een ‘wegkijker’ dan een ‘aankijker’. Gevoelig voor hoe er naar mij gekeken wordt, opmerkzaam als het gaat om de miniemste ver-

schuivingen van een blik, voor een plotseling oplichten of juist verharden ervan, geen pupilvernauwing of -verwijding die mij ontgaat. Ik weet al gauw niet wat ik ermee aan moet, omdat iedere blik die ik kruis en die mij op dat kruispunt even vasthoudt iets van me wil, me iets vraagt, me iets doet. Wie elkaar aankijken, raken elkaar aan. En niet alle aanrakingen zijn prettig.

In 2010 voerde Marina Abramović haar misschien wel beroemdste geworden performance uit, die als veelzeggende titel *The Artist Is Present* droeg. Haar aanwezigheid bestond er om te beginnen uit dat ze in het MoMA in New York bij haar eigen tentoonstelling was, gezeten op een stoel aan een tafel. Ze zat daar drie maanden lang, zes dagen per week, acht uren per dag – op vrijdagen zat ze er zelfs tien uren. Ze zat daar onbeweeglijk en sprak niet.

Tegenover haar, aan de andere kant van de tafel, stond een lege stoel. Bezoekers mochten om beurten daarop plaatsnemen en haar, zonder iets te zeggen, zo lang als ze wilden of konden in de ogen kijken. Dagelijks stonden lange rijen mensen te wachten. Joost Zwagerman stond ertussen, schrijft hij in een van zijn essaybundels over kunst (*De stilte van het licht*, 2015). Eerlijk biecht hij op dat hij, toen het kon, niet op de lege stoel is gaan zitten: 'Dát nu had ik toen niet gedurfd.'

Zelf zegt Abramović in *Wintergasten*¹ dat het oogcontact tussen haar en de bezoekers van het museum maakte dat mensen zich in zichzelf verscholen. Waar konden ze anders heen? Ze voelden zich door haar bekeken en waren zich bovendien bewust van alle ogen in de rij wachtenden en van de camera's die alles fotografeerden en filmde. 'Op het moment dat je werkelijk in jezelf keert, kom je alles tegen.

Je vindt verdriet en eenzaamheid en allerlei andere soorten emoties. En meestal huilden mensen. Er waren toen zo veel tranen in het museum.'

Zwagerman denkt dat niet alleen de bezoekers in zichzelf verdwenen, maar ook Abramović zélf. Hij vraagt zich af of zij wel echt kéék naar wie er tegenover haar zat. 'Wie kan het langer dan een paar uur volhouden om tegenover iemand te zitten en diens blik te trotseren?' Hoe aanwezig wás Abramović nu eigenlijk? 'Ze loste op in een raadselachtige leegte,' daartoe in staat, oppert Zwagerman, door een jarenlange training in een Tibetaans klooster.

Ik deed mijn best de letters te lezen en de zwarte bolletjes tegen de rode en groene achtergrond scherp te zien. Steeds vroeg de opticien me of ik het zus beter zag of zo. Vaak twijfelde ik. Mijn rechteroog zag eigenlijk alles wazig, behalve wat zich aan de randen van het beeld bevond. Ik heb weleens begrepen van een oogarts, die mijn dochters onderzocht (beide al op jonge leeftijd brildragend), wat er met mijn rechteroog aan de hand is. Hij testte bij mijn dochters hun dieptezicht met behulp van stereogrammen, bij ons thuis bekend als de priegelplaten van Magic Eye. Als je het goed deed, zag je uit de tweedimensionale plaat een driedimensionale figuur oppoppen. Ik kon het niet.

'Lui oog,' constateerde de oogarts.

Het is in mijn jeugd door de schoolarts nooit herkend – ik loenste niet – hoewel ik altijd vertelde een zwarte vlek te zien als ik alleen met mijn rechteroog keek. Ik had er als jongetje een poosje moeten bij lopen als Moshe Dayan.

Wanneer we iemand intens aankijken, richten we ons onbewust op maar één oog. Wat we van iemand zien hangt af van het oog waarin we kijken.

De schoolarts zag de vlek in mijn rechteroog niet, maar wat zag hij wel? Volgens fotograaf Nathan Mooij zou hij emotie hebben kunnen zien, terwijl in mijn linkeroog de ratio te lezen zou zijn geweest. Mooij sluit met zijn *Naked Eye Project* aan bij de theorie over lateraliteit, de specialisatie van de beide hersenhelften, maar wijkt af van het idee over kruisende zenuwbanen. De blik van het rechteroog zou, verbonden met wat uitgeknobbeld is als de koele linkerhersenhelft, juist afstandelijk moeten zijn, en die in het linkeroog zou dan de expressiviteit van de rechterhersenhelft moeten bevatten. Mooijs project is verbluffend én dubieus.

Hij bedacht een experiment, waarbij hij portretten bewerkte en in tweevoud naast elkaar plaatste. In het ene portret had hij het linker- vervangen door het rechteroog en in het andere het rechter- door het linkeroog. Zodoende werd iemand met twee linkerogen en met twee rechterogen afgebeeld, een tweeluik waarin zijn aanname dat de wisseltruc iemands gezichtsuitdrukking – mankesiaans gedomineerd door de blik – wezenlijk veranderde, bevestigd moest worden. Bladerend door *More than meets the eye* (2017), het boek dat Mooij over dit project publiceerde, zie ik hoe soms subtiel, soms overduidelijk, bewezen wordt dat het uitmaakt in welk oog de ander wordt aangekeken.

Toen de opticien had vastgesteld dat mijn ogen wat verslechterd zijn en ze de pasbril van mijn neus had gehaald, de laatste glaasjes in de lade terug had gelegd, gezegd had dat het vergeleken met mijn huidige brilsterkte 1 dioptrie scheelde als het om lezen ging en 0,5 voor verzien – ‘Dioptrie?’ – dat het dus verstandig was dat mijn bril van nieuwe glazen werd voorzien en ze gevraagd had ‘Of wil je ook een

nieuwe montuur?’, pakte ik mijn tas met het boek. Ze zei dat ze er wel even tijd voor had.

We bekeken een aantal van Mooijs portretten en toen legde ik haar mijn kwestie voor.

‘Volgens mij worden visuele prikkels uit de linkerzijde van het gezichtsveld verwerkt door de rechterhersenhelft en andersom. Dit gebeurt in het chiasma opticum.’

‘Chiasma opticum?’

‘Wacht, ik zoek het op.’

De opticien raadpleegde de database op haar computer, googelde wat, maar ik zei: ‘Het gaat in Mooijs foto’s niet om wat de ogen opvangen, maar om wat ze uitzenden. Is daar ook literatuur over?’

Mooijs oogverwisseling lijkt op de kunstgreep die Harry Mulisch toepast met een portretfoto van Holocaustarchitect Adolf Eichmann in zijn verslag van diens berechting, anderhalf decennium na de oorlog (*De zaak 40/61*, 1962). Wie is de echte Eichmann, vraagt Mulisch zich af, dat wil zeggen: in wie herkennen we de man met een genocide op zijn geweten? In het portret samengesteld uit de twee linker- of in dat uit de twee rechtergezichtshelften? De gespiegelde linkerhelft lijkt ons ‘de mens’ te tonen – ‘een rustig gezicht, ernstige ogen, om de mond een klein lachje’ – de gespiegelde rechterhelft ‘het beest’. Verdubbeld hierin waren de vertrokken mondhoek, het verzakte rechteroog en de schaduw van een oude schedelbreuk. Maar Mulisch weet zeker dat juist dat menselijke gezicht ‘het gladde, onbewogen, meedogenloze gezicht van de moordenaar’ is en het verwrongen, getormenteerde gezicht dat van ‘*de getuige* [...] het gezicht van de wereld die hem aan het werk ziet’. En dan keert Mulisch terug naar de oorspronkelijke por-

tretfoto en schrijft hij: ‘de rechterhelft is het deel, waar zijn daden uitwerking op hem hebben gehad, de kant van het hart, de linkerhelft is het deel, dat ze bedreven heeft’, waarna hij een boek lang deze dubbelheid probeert te begrijpen. Of die in Eichmann bestaat.

De opticien kon geen wetenschappelijk bewijs voor Mooijs uitgangspunt vinden. Evenmin verwierp ze het idee. Voor uitsluitsel ging ik toen zelf het internet op. Uit het eerste wat ik vaak tegenkwam bleek dat de verdeling tussen wat de linker- en rechterhersenhelft voor hun rekening nemen minder strikt is dan lang werd gedacht. De hersenhelften hebben hun eigen specialisaties, maar bij de meeste functies worden beide betrokken.

Ik probeerde uit te zoeken hoe de uitstraling van het oog wordt bepaald en veranderd. Mijn lekenvoorstelling ervan was dat het brein aan het lichaam opdrachten geeft waardoor het oog het ene moment dof en lusteloos is, het andere stralend en energiek – de vraag is op welke knoppen het brein dan drukt. Hoe kan het oog uitdagend zijn of venijnig, priemend, afstandelijk, tevreden, begripvol, angstig? Is er oogvocht bij betrokken of een innerlijke thermostaat, worden oogspieren in werking gezet? Kortom: wat doet het brein om de ogen een bepaalde uitdrukking te geven en wat doet het om die per oog verschillend te laten zijn?

Wat ik vond was onbevredigend. Misschien houdt de wetenschap, zeker de medische wetenschap, zich niet met dit raadsel bezig. ‘Dokter, ik heb last van mijn oog-uitdrukking. Het melancholisch kijken valt me tegenwoordig nogal zwaar.’ De dokter ziet je aankomen. Wel las ik dat een aantal oogspieren ipsilateraal – dat is: níet kruislings – wordt aangestuurd vanuit de hersenstam.² Dit betreft slechts ba-

sale functies, zoals de oogbewegingen, vernauwing en verwijding van pupillen en het optillen van het ooglid.³ Deze zijn duidelijk niet de functies waarmee de subtiële schakeringen tussen een meer emotionele of een meer analytische oogopslag worden uitgemaakt. Toch waag ik deze vondst, ondanks gebrek aan meer bewijs, samen met de foto's van Mooij voorlopig aan te voeren om dit als axioma te handhaven: we hebben twee gezichten, we zenden met onze ogen een dubbele boodschap uit. Wanneer we iemand aankijken, kunnen we dus twee verschillende personen zien, afhankelijk van het oog waarin we kijken. Wil je de ziel zien, moet je bij het rechteroog wezen.

*

Als je iemand in de ogen kijkt – als je iemand in het rechteroog kijkt – dan zie je niet alleen de onbewaakte ander, maar je ziet, je voelt ook vooral je onbewaakte zelf door de ogen van de ander. Op die manier keer je dus wel degelijk in jezelf. Wat je daar aantreft hangt af van degene die je binnenlaat of van degene die zich naar binnen dringt. Voor Wiebrens blik sloeg ik op de vlucht.

Op de lagere school heb ik een aantal keren met Wiebren gevochten, zonder dat ik begreep wat de aanleiding was. Hij begon! Ik herinner me niet of Wiebren, die het ook regelmatig met de meester aan de stok had, mij toen steeds de baas was, wel weet ik dat ik het stom vond. Beangstigend. Zelfs nu, enkele decennia nadien, kan ik dat nog navoelen. Ik had niet gevraagd om te vechten, ik had het bij mijn weten ook niet uitgelokt.

In een van mijn fotoalbums zitten de twee klassenfoto's waar Wiebren en ik samen op staan. Ik pak het uit de kast en

ben weer even die jongen van toen, dat wil zeggen: ik herken iedereen onmiddellijk, het is alsof we weer bijeen zijn. Ik geloof dat ik zelfs weer met mijn blik van toen kijk, met mijn jongensogen en mijn daaraan verbonden jongensgedachten.

Ik kijk naar Wiebren. Zijn gelaatstrekken zijn donker, ik word, als toen, onzeker van hem. Wat voert hij in zijn schild? Hij heeft twee oudere broers, van die wildemannen. Misschien dat hij daarom wel alles durft. We kijken tegen de zon in en knippen onze ogen dicht. Dat is jammer, want ik had graag zijn ogen gezien. Volgens mij waren ze groen. Bruin kan ook. Ik weet het niet. Ik weet niet eens of ik hem ooit goed heb aangekeken.

Andermans blik kan je verweken. Je weerstand breken. Je schild doorklieven. Ik heb collega's gehad met ogen als lasers. Op de eerste school waar ik als meester werd benoemd, werkte een fragiele vrouw, bijna pensioengerechtigd. Haar stem was zacht. Het hinderde niet, want terwijl ik mijn bijna twee meter en zware bas in de strijd gooide om de lastpakken tot de orde te roepen, hoefde zij daar ogenschijnlijk nauwelijks iets voor te doen. Bij haar in de buurt bestonden er geen lastpakken. Wie zij in haar blik ving, zei ja en amen en kroop voor haar.

Andermans blik kan je zelfs doden. Sta maar eens oog in oog met een basilisk. Het monster met zijn ogen als vuurballen verandert wie hem aankijkt in een hoopje as. Basilissen zijn fantasiewezens, ze doemen op in mythen en volksverhalen, maar heel onaards zijn ze niet. Er bestaan immers gewoon mensen met een verzengende blik. En dieren.

Het doden begint met de blik. De gorilla in Blijdorp, Bokito, ontstak destijds in moordlust toen een argeloze vrouw, uit liefde voor het beest, zijn aandacht probeerde te trekken

en hem (te lang) in de ogen keek. Had ze niet moeten doen: honden en apen en wie weet welke beesten nog meer, voelen zich uitgedaagd en bedreigd wanneer ze (te intens) worden aangekeken. Primatoloog Frans de Waal legt in zijn boeken uit dat ‘apen in elkaars ogen evenveel [lezen] als wij’ (*De aap in ons*, 2005) en dat zij elkaars blik vermijden bij spanning, uitdaging en intimidatie. Ze kijken weg omdat ze weten: dit wordt matten. En wie wél durft te kijken, is zeker van zijn zaak: ik ben de sterkste. Vandaar dat tijdens staredowns tussen apen als Badr Hari en Rico Verhoeven geen van de twee zijn blik neerslaat. Geen van de twee geeft zich bij voorbaat gewonnen.

Apen kunnen elkaar pas recht en diep in de ogen kijken bij een verzoening, aldus De Waal. ‘Na een conflict zitten de voormalige tegenstanders soms meer dan een kwartier tegenover elkaar om elkaars blik op te vangen. Zodra de twee elkaar uiteindelijk aankijken – eerst aarzelend, dan langduriger – laat de verzoening niet lang meer op zich wachten.’ (*Chimpanseepolitiek*, 1982.)

Wás Wiebren wel begonnen? Kon het zijn dat ik hem toch net iets te lang had aangekeken? Dat mijn gekijk de adrenaline in hem had aangejaagd? Of had ik, om een confrontatie te voorkomen, zonder oogknipperen, zonder zweem van angst nog langer moeten kijken, zó dat hij het wel uit zijn hoofd zou laten me ook maar met een vinger aan te raken? Van nature geneigd tot weggijken was ik waarschijnlijk vooral niet sterk genoeg geweest in hard kijken.

Mensen reageren verschillend in het krachtenveld van de blikuitwisseling. Niet iedereen is even gevoelig voor dit zielsgesprek. Als je autistisch bent is donker gewoon don-